

פעמים שאדם קורא קריאת שמע פעמיים בלילה

עיון בסוגיית זמן ק"ש של ערבית
צבי וינטר

דברינו יעסקו במימרא סתומה של רשב"י המופיעה בברכות ח ע"ב. במהלך עיוננו ננסה לעמוד על משמעות דבריו מתוך ניתוח של הניסוח החדתי והפרדוקסלי שבו בחר רשב"י לנסח את דבריו. ניתוח זה יוביל למסקנא שבדברי רשב"י טמונה משמעות חדשה בהבנת מצוות ק"ש של ערבית. ומשמעות זו עשויה לשרטט ציר תשתיתי שלפיו ניתן יהיה להבין את מחלוקת התנאים בשאלת סוף זמן ק"ש של ערבית הפותחת את פרק ראשון בברכות.

אמר רב יהודה אמר שמואל הלכה כר"ג. תניא רשב"י אומר פעמים שאדם קורא ק"ש שתי פעמים בלילה, אחת קודם שיעלה עמוד השחר ואחת לאחר שיעלה עמוד השחר ויוצא בהן ידי חובתו אחת של יום ואחת של לילה.

דברי רשב"י זקוקים להנהרה. הם מנוסחים באופן מוצהר כאבסורד שבו מתעמעמים הגבולות בין היום ללילה. מה בא רשב"י ללמדנו בניסוחו הלא שגרת? דבריו מכוונים לזמן ק"ש של היום או של הלילה? האם יש קשר בין

---

¹ תודה לחברותא איתן זיכל שמעבר לכך שהתובנות במאמר עלו במהלך הלימוד המשותף איתו, טרח רבות בעריכה ובעיבוד המאמר.

דברי רשב"י לשיטת רבן גמליאל במשנה ? בסוגיתנו אמנם נקשרים דברי רשב"י לשיטת רבן גמליאל בקשר סמיכות בלבד אך בתוספתא מחליפים דברי רשב"י את דברי רבן גמליאל ובאבות דר' נתן מובאים דברי רשב"י בשם רבן גמליאל עצמו. מהי אם כן מהות הקשר בין דברי רבן גמליאל למימרתו יוצאת הדופן של רשב"י ?

האם רשב"י נוקט עמדה נורמטיבית בדיון אודות זמני ק"ש?

רשב"י מטיל את כובד משקלו על משחקי היום והלילה אך מתעלם לגמרי ממשמעויות הלכתיות העשויות להיגזר מדבריו, 'פעמים שאדם קורא ק"ש אחת קודם שיעלה עמוד השחר ואחת לאחר שיעלה עמוד השחר' אומר רשב"י ומתעלם בדבריו מההבחנות השונות במשנה לקמן - 'משיכיר בין תכלת ללבן... בין תכלת לכרתי'. גם אם נקבל שהבחנות אלה יכולות להיכלל כולן במילים 'אחר שיעלה עמוד השחר', בגירסה השנייה שמביאה הגמ' לדבריו אומר רשב"י 'פעמים שאדם קורא ק"ש פעמים ביום אחת קודם הנץ החמה ואחת לאחר הנץ החמה...'. הרי שרשב"י מחדש שיטה חדשה בזמני ק"ש של שחרית וסובר שאין זמן ק"ש של שחרית מתחיל אלא משתנץ החמה. שיטה זו אינה נמצאת לא במשנה ולא באף אחת מסוגיות הגמרא. גם בזמן ק"ש של ערבית מתחדשת לגירסה זו שיטה חדשה המאחרת את זמן ק"ש של ערבית מזמן עלות השחר המופיע במשנה עד לזמן הנץ החמה. אף שיטה זו היה ראוי שתופיע במשנה או לפחות תוזכר בסוגיות כשיטה נוספת על שיטות המשנה.

באופן עמוק יותר אפשר לשאול על המשמעות ההלכתית בעיקר דברי רשב"י שמנסה לטעון לאבסורד שבו קוראים ק"ש פעמיים בלילה. לכאורה, זהו אבסורד רק למראית עין, כיון שאם אכן מעבר אחד של עלות השחר זהו לילה ומעברו השני הוא יום מבחינה הלכתית, ממילא מובן מאיליו שאפשר לקרוא קודם עלות השחר ק"ש של ערבית ואחרי עלות השחר של שחרית. ומה חידוש יש כאן ?

סוגיית הגמרא גם היא ממשיכה בקו זה ומתעלמת מהמשמעות ההלכתית שעשויה לעלות מדברי רשב"י. 'הא גופא קשיא אמרת פעמים שאדם קורא קריאת שמע שתי פעמים בלילה - אלמא לאחר שיעלה עמוד השחר ליליא הוא, והדר תני יוצא בהן ידי חובתו אחת של יום ואחת של לילה - אלמא יממא הוא לא לעולם ליליא הוא, והא דקרי ליה 'יום' - דאיכא אינשי דקיימי בההיא שעתא'.

הגמרא דנה אמנם בדבריו של רשב"י ושואלת על הגדרות היום והלילה לדידו, אך עיסוקה הוא רק בפן המילולי - אם קרא רשב"י לפרק הזמן שאחר עלות השחר לילה היאך הוא חוזר וקוראו יום? אין הגמרא מעמתת את דברי רשב"י עם הידוע לנו שאחר עלות השחר יום הוא, אלא רק תוהה מינייה וביה בתוך דבריו אודות כינויו ליום וללילה. כיוון שכל שאלת הגמרא לא הייתה אלא על לשונו של רשב"י, מסתפקת הגמרא בתירוצה בהסבר שהיות שאנשים קמים - 'קרי ליה יום'. מציאות זו של אנשים המקדימים קום מאפשרת לרשב"י לכנות זמן זה יום אע"פ שלילה הוא, וכן להפך בגירסת הגמרא השנייה - אנשים הישנים בזמן מסוים יכולים לבאר לנו למה קרא רשב"י לזמן זה לילה, אך ברור שאינם יכולים להשפיע על הגדרות היום והלילה.

אחר שלא מצאנו פשר הלכתי לדבריו של רשב"י, והגמרא אף היא - כפי שהוכחנו - אינה לומדת את דברי רשב"י כמכוונים לחידוש בשדה ההלכתי, לא נותר לנו אלא ללכת בעקבות רמזיו העבים של רשב"י ולבחון את משמעות דבריו דרך סגנון המשפט שיצר ומהקשר בו נתונה אמירה זו.

ק"ש של ערבית שונה במהותה מק"ש של שחרית

כאמור לעיל, מיקומם של דברי רשב"י - הן בתוספתא והן בסוגית הגמרא - הוא בתוך העיסוק דיני ק"ש של ערבית, כאשר שני השיבוצים מתקשרים לשיטה לפיה זמן ק"ש של ערבית הוא כל הלילה: בתוספתא מחליפים דברי רשב"י את דברי רבן גמליאל בהצגת העמדה הסוברת שקורין ק"ש של ערבית עד עלות

השחר, ובגמרא סמוכים הם לפסיקת ההלכה כרבן גמליאל. גם עיון מדוקדק בדברי רשב"י יעלה מסקנה דומה שכן הפרדוקס העומד במרכז דבריו מתקיים בעיקר אודות לניידות ולמתיחת זמן ק"ש של ערבית עד שהיא נוגעת בשחר כשיטת רבן גמליאל.

נראה אם כן שדברי רשב"י קשורים בקשר פנימי לשיטת רבן גמליאל, ובאופן חד יותר אפשר לומר שמימרת רשב"י היא הגירסה החריפה של דברי רבן גמליאל במשנה. רשב"י, שמותח עד אבסורד את פסיקת רבן גמליאל לקרוא את שמע עד עלות השחר, מדגיש ומנכיח את תוצאותיה - עירוב כביכול של קריאות שמע של שחרית ושל ערבית, השובר את הסימטריה המונחת בקטגוריות שחרית וערבית. לדעת רשב"י אין עוד ק"ש ערבית וק"ש שחרית שתי קטגוריות שוות, שתי פעולות דומות המקיימות הקבלה ביניהן - אחת ביום ואחת בלילה, אלא פעמים שאדם קורא את שתייהם בלילה או את שתייהם ביום. אבסורד זה יכול להתרחש כיון שכל אחת מהן נעה על ציר שונה. שתי 'הקריאות שמע' אינן מתפקדות באותו האופן ובלבד שאחת אמונה על היום ורעותה על הלילה, אלא שלכל קריאה מהות משלה. כל קריאה ותפקודיה, כל קריאה ודיניה השונים.

שיטת רשב"י כמפתח להבנת השיטות השונות במשנה הראשונה

כדי להבין טוב יותר את דברי רשב"י יש לבחון אותם בתוך שאר השיטות המובאות במשנה ביחס לשאלת זמן ק"ש של ערבית. עיון בדבריו מתוך הקשר זה שופך אור על יסוד המחלוקת המובאת במשנה בין רבי אליעזר רבן גמליאל וחכמים, מחלוקת שייחודית רק לק"ש של ערבית. בק"ש שחרית ישנו קונצנזוס על הגבלת זמן הקריאה לתחילת היום, מתוך הבנה שק"ש של שחרית היא התרחשות שאמורה להקדים את היום, לפתוח את היום ולברך אותו. היא איננה חלק מהיום עצמו. בק"ש של ערבית לעומת זאת מתעוררת מחלוקת, רבי אליעזר הבין את הקריאה בערב כמתפקדת באותו אופן של קריאת הבוקר. בדומה לק"ש של שחרית הפותחת ומברכת את היום, כך ק"ש של ערבית

מסיימת את היום ומטרימה את הלילה. לדעת רבי אליעזר, אדם הקורא ק"ש של ערבית שלא כדוין, בשעה שהלילה כבר נוכח ולאחר שאנשים שכבו לישון, דומה לאותו אדם הקורא ק"ש של שחרית באמצע היום כאשר האנשים בעיצומו של עמל יומם.

לעומת זאת, רבן גמליאל ורשב"י מבינים את ק"ש של לילה ככזאת הנענית לאופיו המסוים של העולם בלילה. הם מבינים את ק"ש של ערבית כקריאה שונה במהותה וממילא דיניה שונים. לדעת רבן גמליאל ורשב"י ק"ש של ערבית איננה מטרימה את הלילה מתוך כוונה לברך אותו כי הלילה שלא כמו היום איננו מרחב הזקוק לברכה. בלילה אין בהכרח רצף בין הרגעים המרכיבים אותו. הוא אינו יחידת זמן שלמה וקוהרנטית החונה תחת הגדרת זמן אחת אלא רגעים בדידים שכולם ככאלה חונים תחת השם 'לילה'. הלילה הוא זמן שהינו 'אי־זמן', אשר בו האדם נוכח (אם הוא ער) בכל רגע בפנימיותו. הוא איננו מתקיים דרך פעילותו או דרך נוכחותו בתוך הקשר חברתי כזה או אחר. על כן, טוענים רבן גמליאל ורשב"י, ק"ש הנאמרת בזמן זה איננה מתיימרת לעשות סדר במרחב שהוא כאוטי במהותו, היא מבקשת רק להיות נוכחת בתוך המרחב הזה עצמו, כפי שהוא. ק"ש של ערבית היא ק"ש של האדם הקורא אותה בצורה אינדיבידואלית מתוך מרחבי ישותו הפנימיים, ותחולתה היא על אותו רגע בו היא נאמרת. היא לא חלה על הלילה כולו כמו ק"ש של שחרית הנאמרת בתחילת היום מתוך כוונה לצבוע את היום כולו על ידה. ממילא, גוזרים מכך רבן גמליאל ורשב"י את המסקנה ההלכתית המתבקשת - ק"ש של ערבית אין היא מוגבלת בזמן וכל עוד ישנה בחינת לילה יכול אדם לקרוא אותה.

הניסוח הפרדוקסלי של רשב"י כפרשנות לדברי רבן גמליאל

כאמור, הבנת ק"ש של ערבית באופן זה נמצאת כבר בשיטת רבן גמליאל במשנה, אך רשב"י בדבריו מחדד את העובדה שק"ש שחרית וערבית אינן עומדות על אותו ציר, ומעמיד את האבחנה לפיה ישנה ק"ש של שחרית שהיא ק"ש של יום, וישנה ק"ש ערבית העומדת על ציר משלה, ציר שאיננו קשור

הדוקות לגרמי השמיים ולמצב הקוסמי של העולם, אלא דווקא לאנושי, ליחיד, לממד הפנימי של האדם שהלילה הוא מקומו. מובן זה מתחדד על ידי אמירתו ההלכתית של רשב"י הסובר שעקרונית הקריאות השונות יכולות 'להיפגש' משום שהן נעות על צירים שונים.

יישוב ההתעלמות מהפן ההלכתי

מעתה יתבאר מקומו של חוסר המודעות ההלכתית בדברי רשב"י, שכן פניו של רשב"י אינם אל האמירה הנורמטיבית אודות זמני ק"ש אלא אל התובנה שלק"ש של ערבית אין זמן. כמובן, מודה רשב"י שמרגע שיעלה היום שוב לא יהיה שייך לקרוא את אותה ק"ש לילית, אך זה יהיה משום שעתה לא לילה ולא בגלל הגבלה של 'זמן ק"ש' [מי שמטה אזנו יוכל לשמוע כבר בצורה שבה התנסח רבן גמליאל במשנה 'אם לא עלה עמוד השחר חייבים אתם לקרות' ולא אמר 'זמנה עד שיעלה עמוד השחר' או 'זמנה כל הלילה', כיוון שאמירתו חורגת מקביעת 'זמן ק"ש' חדש].

הגמרא קוראת מלכתחילה את דברי רשב"י באופן האמור ועל כן היא מדלגת הן בשאלתה והן בתירוצה על הנידון ההלכתי ומעמתת את רשב"י רק עם השימוש הסותר במילים יום ולילה בתוך דבריו עצמו. גם השימוש שעושה הגמרא בתירוצה בזמן הקימה האנושי נמצא כמעט מתבקש בכואנו לדון בדברי רשב"י, שכן כדברינו מבטו של רשב"י נעוץ באנושיות ובמעשה האנושי. הגמרא מתדדת את דברי רשב"י בשאלתה ובתירוצה, כאשר בשאלתה היא מראה לנו שבמשפט אחד אדם יכול להשתמש בשני מובנים של יום ולילה ובתירוצה מבארת שבאחד כוונתו למושג הקוסמי, הכללי והשגור 'לעולם לילא הוא...' ואילו בשני הוא מתכוון למושג אנושי, אינדבדואלי ונזיל יותר. 'והאי דקרו ליה יממא...'

שיטת חכמים ק"ש עד חצות

במשנה מופיעה מלבד שיטות רבי אליעזר ורבן גמליאל גם שיטת חכמים - 'וחכמים אומרים: עד חצות'. בקריאה פשוטה של המשנה ניתן היה להבין את שיטת חכמים כשיטה שלישית וממוצעת, אך דברי רבן גמליאל לבניו במשנה מנכסים לשיטתו גם את דברי חכמים. וכן נמצא בגמרא (דף ד) שהנחה הפשוטה היא ששיטת חכמים אינה שיטה העומדת לעצמה 'חכמים כמאן סבירא להו אי כרבי אליעזר סבירא להו לימרו כרבי אליעזר ואי כרבן גמליאל סבירא להו לימרו כרבן גמליאל' הנחה זו של המשנה והגמרא ביחס לשיטת חכמים תמוהה לכאורה, שכן מניין שאין חכמים נוקטים בשיטה עצמאית וממוצעת?

בעקבות דברינו נוכל לבאר את שיטת חכמים ואת הסיבה שבגינה מניחה הגמרא ששיטתם איננה שיטה עצמאית. הצגנו למעלה את שיטות רבן גמליאל ורבי אליעזר כשיטות קוטביות זו לזו, כאשר ר' אליעזר סובר שק"ש של ערבית היא כעין ק"ש של שחרית ולכך היא קובעת לה זמן בתחילת הלילה, ורבן גמליאל סבור שק"ש של ערבית היא מסדר אחר ובו אין מקום לקבוע לה זמן כלל.

מעתה, אם במחלוקת עקרונית זו סוברים חכמים כר' אליעזר - כלומר מבינים את ק"ש של ערבית ככזאת הנאמרת בשעות הערב כאשר האדם מסיים את יומו ונאסף אל ביתו, וכפותחת את הלילה לפני שהלילה עצמו נוכח - ברור שחצות הלילה הוא זמן מאוחר מדי, חצות הוא עומק הלילה ובר"כ אנשים ישנים בזמן הזה.

מנגד, אם נאמר שהם מבינים את ק"ש בערבית כמו שמבינים אותה רשב"י ורבן גמליאל אזי לכאורה באופן מהותי לא שייך לתחום אותה בזמן שכן שיטתם אינה קובעת זמן ארוך יותר אלא קובעת שק"ש של ערבית איננה ניתנת להגבלת זמן. א"כ משני הצדדים צעד זה של קביעת סוף זמן ק"ש של ערבית בחצות איננו מובן, וזהו המניע לשאלת הגמרא 'חכמים כמאן סבירא להו?'

בשלב הבא מסיקה הגמרא שחכמים סבירא להו כרבן גמליאל שק"ש אפשרית עד עלות השחר, אך יש להגביל לדעתם את זמן הקריאה עד חצות 'כדי להרחיק

את האדם מהעבירה'. כלומר, אם ננסה להעמיד דברי חכמים כר' אליעזר הרי שא"א כלל להבין מה גרם להם להרחיב ולהאריך את הזמן עד חצות. אך אם הם סוברים כרבן גמליאל וכרשב"י שק"ש של ערבית שייכת ומתקיימת כל הלילה אפשר להבין שכצעד שני וכתנועה שמצד אחד מחזיקה בהבנה שמקומה של ק"ש של ערבית כל הלילה אך מאידך מעוניינת לעגן את ק"ש של ערבית כחובה הלכתית שיש בה גם קשיחות - הם קובעים את חצות כסוף זמן ק"ש של ערבית. חצות הוא זמן המסמל את עומק הלילה מחד - בכך הוא נענה למהות של ק"ש של ערבית המבקשת את הלילה - ומאידך הוא גבול גבול המעגן את המצווה.

מאחר שזו תקנה והגבלה מסדר שני, ממילא במקרים שונים כמו במקרה של בניו של רבן גמליאל נחשפת חובת ק"ש המקורית המוטלת כאמור על פני הלילה כולו ואפשרית עד עלות השחר.

סיכום

הלומד את סוגייתנו מוצא בה שתי שיטות בדבר מהות קריאת שמע של ערבית שהם שתי דרכים ללמוד את היחס שבין קריאת שמע של שחרית לזו של ערבית. ר' אליעזר האומר 'עד סוף האשמורה הראשונה' מבין את שתי הקריאות כמתפקדות יחד ותופסות את היום משני צדדיו, האחת פותחת את היום וחברתה אוספת וסוגרת אותו לקראת הלילה, אך הלילה לעצמו לא זוכה לק"ש.

רבן גמליאל ורשב"י, לעומת זאת, מבינים את חלוקת היום והלילה באופן שונה, ק"ש הנאמרת ביום מתאימה לאופיו של היום ויוצאת מתוך מצבו, מתוך התנועה בה נמצא האדם ביום. ק"ש זו היא חלק מסדר היום. זמנה קצוב והיא נעוצה בתחילת היום על מנת שבה יפתח היום ובכך תשליך את השפעתה על היום כולו. מקומה של ק"ש השנייה הוא הלילה. אף היא מתאימה לאופיו של הזמן בו נאמרת - היא משקפת את תודעת האדם ותנועתו בלילה, ועל כן אין היא תלויה בזמן במהותה. ק"ש של ערבית היא ק"ש הנאמרת בתוך ומתוך המרחבים הלא מוגדרים של הלילה ולפיכך אינה מקבלת על עצמה גדרים.